

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗЛОЧИНЦІВ ПРОТИ ДІТЕЙ ТА МЕТОДИЧНІ ПІДХОДИ ДО ЇХ РОЗШУКУ

Калюга К. В., Чорний В. А.

ВСТУП

Ми розглядаємо особу злочинця як самостійний об'єкт криміналістичного дослідження, підкреслюючи необхідність інтеграції класичних методів з інноваційними технологіями. Сучасні тенденції розвитку злочинності засвідчують, що посягання на права та свободи дітей набувають особливої суспільної небезпеки, оскільки вони спрямовані на найуразливішу категорію населення – неповнолітніх. Ці злочини поєднують у собі складність виявлення, високий рівень латентності та значний травматичний вплив на жертву, що ускладнює як процес досудового розслідування, так і здійснення правосуддя.

Актуальність теми зумовлюється кількома факторами. По-перше, за даними Офісу Генерального прокурора України, щороку реєструється значна кількість злочинів проти дітей, серед яких домінують злочини проти статеві свободи та статеві недоторканості, торгівля людьми та експлуатація малолітніх. По-друге, специфіка таких злочинів полягає у високому рівні латентності, адже значна частина випадків залишається поза полем зору правоохоронних органів через залежність дитини від дорослого, страх перед розголошенням та небажання сім'ї брати участь у судових процесах. По-третє, сучасні умови цифровізації суспільства створюють нові форми злочинності, пов'язані з використанням інтернет-технологій, соціальних мереж та анонімних платформ для вчинення протиправних дій щодо дітей.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що криміналістичний портрет злочинця проти дітей слід розглядати як інтегровану систему соціально-демографічних, психологічних, кримінально-правових та поведінкових ознак, доповнених цифровими слідами та результатами аналізу інформаційно-комунікаційної активності особи. Побудова криміналістичного портрета потребує поєднання класичних криміналістичних прийомів із новітніми методами профайлінгу, психологічного тестування та цифрової криміналістики. Такий підхід дозволяє не лише відтворити характеристики особи злочинця, а й

прогнозувати його подальші дії, що має практичне значення для запобігання повторним злочинам.¹

У науковій літературі проблема особи злочинця досліджується як у криміналістиці, так і в кримінології, психології та соціології. Зокрема, І. М. Даньшин наголошує, що криміналістична характеристика – це система відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, які мають значення для організації розслідування. В. Ю. Шепітько підкреслює міждисциплінарний характер криміналістичного аналізу особи злочинця, який повинен інтегрувати дані соціальних і психологічних досліджень із практикою слідчої діяльності. У свою чергу, ми пропонуємо розглядати особу злочинця в умовах цифровізації злочинності як багаторівневу конструкцію, що включає як традиційні ознаки, так і цифрові маркери поведінки.

Отже, дослідження криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей, має подвійне значення. З одного боку, воно сприяє розвитку теоретичних основ криміналістики, уточнюючи зміст поняття «особа злочинця». З іншого – воно має практичну спрямованість, бо дозволяє правоохоронним органам підвищити ефективність розслідування, забезпечити кращий захист дітей та формувати більш результативні механізми профілактики таких злочинів.

Іншим напрямом дослідження є законодавче підґрунтя заходів, направлених на встановлення місцезнаходження та зв'язку з дітьми, що зникли безвісті за особливих обставин, зокрема внаслідок збройного конфлікту та активних бойових дій. Необхідно зазначити, що зазначеному напрямку до недавнього час не приділялось належної уваги ні з боку законодавців, ні урядовців, ні науковців. Початок широкомасштабної війни загострив та актуалізував зазначене питання. Парламентарями, у терміновому порядку прийнято низку змін до існуючих законодавчих актів щодо здійснення заходів з розшуку дітей зниклих безвісті за особливих обставин, але цього недостатньо. Доцільним буде запровадження спрощення процедури проведення окремих оперативно-розшукових заходів, направлених на розшук осіб зниклих безвісті та розширення кола осіб, залучених до пошукових заходів, в т.ч. приватних детективів. Аналізу зазначених питань присвячена друга частина дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблеми особи злочинця у криміналістиці останніх років характеризуються трьома взаємозв'язаними тенденціями: посиленням

¹ Калюга К. В. Особа злочинця як об'єкт криміналістичного дослідження: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 460 с. С. 210–220.

міждисциплінарного підходу (крім класичних криміналістичних методів – залучення психології, кримінології, соціології), інтенсифікацією уваги до цифрових слідів та методів цифрової криміналістики, зростанням інтересу до профайлінгу та моделювання типового криміналістичного портрета правопорушника. Ці тенденції прослідковуються в монографіях і статтях українських учених, зокрема І. М. Даньшина, В. Ю. Шепітька, В. С. Батиргарєвої та серії праць К. В. Калюги.

Класичні праці з криміналістики підкреслюють методологічну основу побудови криміналістичної характеристики як системи відомостей, що має практичне значення для організації розслідування. І. М. Даньшин дає теоретичну рамку поняттю «криміналістична характеристика», наголошуючи на її прикладному спрямуванні при побудові слідчих версій. Водночас В. Ю. Шепітько звертає увагу на необхідність поєднання криміналістичних прийомів із даними інших гуманітарних і соціальних дисциплін для формування цілісного образу особи злочинця. Ці праці формують класичний (базовий) рівень наукового осмислення, від якого відштовхуються сучасні дослідники.

Окрема група публікацій зосереджена на соціально-демографічних і психологічних характеристиках правопорушників. Зокрема, Ю. В. Орлов і О. М. Костенко роблять акцент на ролі соціокультурних факторів та психологічних рис у формуванні схильності до посягань на дітей, що підтверджує нашу тезу про необхідність включення соціально-психологічного блоку до криміналістичного портрета. Праці В. С. Батиргарєвої висвітлюють кримінологічні аспекти злочинів проти дітей і питання профілактики, що важливо при формулюванні методичних рекомендацій для практики.

Найбільш помітний внесок у прикладну та методичну частину робіт зробила К. В. Калюга – її монографії, статті та дисертаційні дослідження фактично формують сучасну методичну школу щодо питання особи злочинця. Зокрема: теоретичні обґрунтування ототожнення особи злочинця та моделювання типового портрета (монографія 2017; дисертація 2021); методи збору й інтерпретації початкової інформації з місця події (монографія «Мистецтво здобувати...», 2019); адаптація профайлінгу та нетрадиційних методів (публікації 2016–2019) для різних видів злочинів, включно зі злочинами проти дітей тощо.

Калюга також наголошує на важливості поєднання «традиційних» криміналістичних ознак з цифровими маркерами поведінки особи в інтернет-просторі; вона пропонує практичні алгоритми збору первинної інформації та формування інтегрованого портрета на ранньому етапі розслідування. Ці положення є безпосередньо прикладними для розслідувань злочинів проти дітей, оскільки велика кількість таких

посягань має цифровий компонент (юридично-цивільні контакти в мережі, grooming, поширення матеріалів тощо).

Судова практика і процесуальні підходи також активно обговорюються в публікаціях: аналіз практики Верховного Суду вказує на необхідність спеціалізованих методик допиту та врахування вікових особливостей потерпілих (справа № 752/5127/19). Практики підкреслюють, що недотримання спеціальних вимог при роботі з дітьми може призвести до втрати доказів або їх неможливості використати в суді; отже, криміналістичні методики мають бути «чутливими» до потреб неповнолітніх.

Попри помітний прогрес, у науковому полі виразно простежуються декілька наступних суттєвих прогалин. Недостатня емпірична верифікація моделей. Багато описових моделей криміналістичного портрета (типологій, профайлів) мають обґрунтування на кейсах або клінічних спостереженнях, але бракує масштабних емпіричних досліджень з репрезентативними вибірками та кількісним тестуванням надійності й валідності таких моделей. Це ускладнює їхню стандартизацію в оперативній практиці. Автори пропонують алгоритми, але їх тестування обмежене або локалізоване. Це фрагментарність цифрового блоку. Хоча дослідники визнають важливість цифрових слідів, інтеграція цифрової криміналістики з класичними методами ще перебуває у зародковому стані: відсутні єдині протоколи збору, збереження й інтерпретації цифрових доказів у контексті побудови криміналістичного портрета. Це важливо для злочинів проти дітей, де онлайн-аспект часто є суттєвим. Калюга та інші роблять перші кроки, але потреба в уніфікації очевидна.^{2,3} Ще, обмеженість віктим-орієнтованих методик. Багато робіт зосереджені на характеристиці злочинця, але менше уваги приділено питанням мінімізації шкоди потерпілому під час збору інформації, адекватного процесуального захисту та спеціалізованого допиту дітей із використанням психологічних методів. Судова практика наголошує на цьому, проте методичні розробки ще недостатні. Для цього необхідна міжвідомча і міждисциплінарна координація. Практичні алгоритми часто не враховують аспектів взаємодії поліції, соціальних служб, психологів та міжнародних структур у справах, що мають транснаціональний вимір (торгівля дітьми). Поширені пропозиції залишаються «на папері», брак механізмів імплементації в реальну практику. Існують також проблеми

² Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2016. С. 122–126.

³ Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

стандартизації доказових процедур. Немає єдиних стандартів, що поєднували б криміналістичні висновки про особу злочинця з процедурою доказування у кримінальному процесі – це створює ризик, що криміналістичні профілі використовуються як «ймовірні припущення», а не як науково обґрунтований доказовий елемент. Відповідаючи на ці прогалини, останні публікації (зокрема у працях співавторки) пропонують конкретні шляхи: розроблення інтегрованих моделей портретування, алгоритмів поєднання «традиційного» аналізу слідів з OSINT та цифровою криміналістикою, а також рекомендації з процедурного оформлення зібраної інформації. Такі ідеї є перспективними, проте потребують подальшої апробації й стандартизації.

Підсумовуючи огляд, можна виділити ключові напрямки подальших наукових зусиль: проведення масштабних емпіричних досліджень для верифікації профілів і типологій; розробка уніфікованих протоколів збору й інтерпретації цифрових доказів у контексті криміналістичного портретування; створення віктим-орієнтованих процедур збору інформації, що мінімізують шкоду потерпілим дітям; формалізація процедур співпраці між правоохоронними органами та соціально-експертними службами; інтеграція напрацювань у стандарти доказування в кримінальному процесі.

Ці висновки і рекомендації слугують методологічною основою для авторських пропозицій інтегрованої моделі криміналістичного портрету злочинця проти дітей та алгоритм її застосування на практиці – як логічне продовження як класичних підходів, так і практичних розробок співавторки та рекомендацій з урахуванням судової практики і кримінологічних досліджень.

Дослідження в напрямку теоретичного обґрунтування та практичного застосування заходів щодо встановлення місцезнаходження дітей, зниклих безвісті за особливих обставин майже відсутні, що обумовлено відсутністю зазначеної проблеми до недавнього часу. Стрімке загострення в цьому напрямку відбулось із початком збройного конфлікту, та різким зростанням кількості випадків зникнення дітей безвісті за особливих обставин. Сучасні реалії свідчать про недосконалість вітчизняного законодавства, яким регламентується зазначений напрямок та вимагають вжиття невідкладних заходів із активізації роботи з пошуку зниклих безвісті дітей. Авторами надано пропозиції щодо спрощення формальних процедур з ініціації та проведення окремих розшукових заходів та «роздержавлення» цієї роботи, шляхом залучення до неї приватних детективів.

1. Криміналістична характеристика особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей

Мета дослідження цієї статті є розкриття криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей, із врахуванням сучасних тенденцій злочинності, судової практики та інноваційних методів розслідування. Завдання полягають у визначенні теоретичних засад поняття «особа злочинця», аналізі соціально-демографічних та психологічних ознак правопорушників, дослідженні кримінально-правових аспектів та узагальненні особливостей методики розслідування злочинів цієї категорії.

Захист прав і свобод дитини є пріоритетним напрямом правової держави та цивілізованого суспільства. Проте злочини проти дітей залишаються одними з найбільш небезпечних та латентних видів кримінальних правопорушень. Їхня особливість полягає у високій віктимності жертв, складності виявлення фактів злочинів та необхідності спеціальних підходів до розслідування. Згідно з даними Офісу Генерального прокурора України, щорічно фіксується понад тисяча випадків кримінальних правопорушень, де потерпілими є діти, причому реальна кількість таких злочинів значно більша через латентність.⁴ Міжнародні акти, зокрема Конвенція ООН про права дитини 1989 року,⁵ Європейська конвенція про здійснення прав дітей⁶, а також Конституція України⁷ і Кримінальний кодекс України,⁸ передбачають спеціальний правовий захист неповнолітніх. Наукова новизна проблеми полягає у необхідності створення комплексної криміналістичної характеристики особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей, що дозволить удосконалити методику розслідування, попередження та профілактики таких злочинів.

Категорія «особа злочинця» займає ключове місце у системі криміналістичних знань, оскільки безпосередньо пов'язана з розробкою

⁴ Статистика злочинності. Офіс Генерального прокурора України. URL : <https://gp.gov.ua>

⁵ Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.91. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

⁶ Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text

⁷ Конституція України №254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. Рада. Верховна рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text>

⁸ Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-III. Верховна Рада України. Законодавство України. Ст. 176, 177, 229. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text>

ефективних методик розслідування та запобігання злочинам. У науковій літературі це поняття трактується як сукупність соціально-демографічних, психологічних, правових та поведінкових характеристик, що дозволяють відтворити цілісний портрет правопорушника та пояснити його злочинну поведінку. Вивчення особи злочинця забезпечує можливість не лише встановити об'єктивні обставини вчиненого діяння, а й розробити прогностичні моделі майбутніх злочинних посягань, що має особливе значення у справах, пов'язаних із порушенням прав і свобод дітей.

Як зазначає І. М. Даньшин, криміналістична характеристика виступає цілісною системою відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, які мають суттєве значення для організації та планування розслідування.⁹ Такий підхід дозволяє вибудувати логічну модель злочинної діяльності, у якій особа правопорушника розглядається як один із ключових елементів. У свою чергу, В. Ю. Шепітько наголошує, що криміналістична характеристика особи злочинця не може обмежуватися лише правовими параметрами, оскільки вона є міждисциплінарною категорією, що поєднує дані кримінології, психології, соціології, судової медицини та практики правоохоронних органів.¹⁰ Така комплексність забезпечує можливість глибшого аналізу мотиваційної сфери злочинця, механізмів формування його антисоціальної поведінки та способів вчинення кримінальних правопорушень.

Особливе місце у структурі криміналістичної характеристики займає вивчення особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей. Ця категорія злочинів відрізняється підвищеним рівнем суспільної небезпеки, оскільки стосується найбільш вразливої групи населення. Практика розслідувань свідчить, що такі злочини нерідко вчиняють особи з вираженими психологічними та поведінковими девіаціями, часто на ґрунті асоціальних установок або психопатологічних особливостей. На думку О. М. Костенка, дослідження злочинів проти дітей вимагає урахування як індивідуальних характеристик правопорушника, так і соціально-культурного середовища, у якому формувалася його особистість.¹¹

Теоретичні засади криміналістичної характеристики також передбачають вивчення зв'язку між особою злочинця та іншими елементами криміналістичної характеристики злочину: способом його

⁹ Даньшин І. М., Кузнєцов В. В. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2019. 624 с. С. 214–219.

¹⁰ Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

¹¹ Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

вчинення, предметом посягання, слідовою картиною та обстановкою діяння. Як слушно зауважує Р. С. Белкін, жоден із цих елементів не може розглядатися ізольовано, оскільки лише їхня сукупність дозволяє реконструювати механізм злочинної діяльності.¹² Відтак, особа злочинця розглядається як стрижневий компонент, що визначає вибір способу дії, вибудовує взаємозв'язки з потерпілим та формує характерні сліди злочину.

Ототожнення особи злочинця у криміналістиці спирається на систему ознак – від зовнішніх характеристик до психологічних властивостей, що дозволяє створити комплексний криміналістичний портрет.¹³

З огляду на зазначене, можна зробити висновок, що теоретичні основи криміналістичної характеристики особи злочинця полягають у її комплексності, міждисциплінарності та тісному зв'язку з іншими структурними елементами криміналістичної характеристики. У випадку злочинів проти дітей цей підхід набуває особливої актуальності, адже специфічні риси особи правопорушника (психологічні, соціально-демографічні, поведінкові тощо) безпосередньо впливають на механізм злочину та визначають напрями розслідування.

Вивчення соціально-демографічних ознак осіб, що вчиняють злочини проти дітей, є одним із ключових завдань криміналістичної характеристики. Саме ці показники дозволяють сформулювати загальний «портрет» злочинця, що використовується у процесі побудови слідчих версій та організації пошукових заходів. Вони допомагають визначити найбільш вірогідне коло підозрюваних і тим самим підвищують ефективність розслідування.

Аналіз кримінальної практики України свідчить, що переважна більшість злочинців, які посягають на права та свободи дітей, належать до чоловічої статі, віком від 25 до 50 років. Цей віковий діапазон не випадковий: саме в ньому спостерігається поєднання соціальної активності, фізичних можливостей та певного життєвого досвіду, який злочинці нерідко використовують для реалізації своїх намірів. Як зазначає В. Ю. Шепітько, статево-вікові характеристики злочинців виступають важливим елементом криміналістичної прогностики, оскільки дозволяють виокремлювати типові моделі поведінки різних груп правопорушників.¹⁴ Щодо рівня освіти, статистика показує, що серед цієї категорії злочинців домінують особи з низьким або середнім

¹² Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики. Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1986. 398 с.

¹³ Калюга К. В. Теорія та практика встановлення та ототожнення особи злочинця засобами криміналістики : монографія. Запоріжжя : КСК-Льанс, 2017. 312 с. С. 45–52.

¹⁴ Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

освітнім рівнем. Це обумовлює певні психологічні та соціальні особливості: обмежене коло світоглядних орієнтирів, слабе усвідомлення правових норм, низький рівень правової культури. Такі чинники, у свою чергу, сприяють формуванню девіантних установок та знижують рівень внутрішніх заборон щодо вчинення протиправних дій стосовно дітей. Важливим показником є також соціально-професійний статус злочинців. Значна їх частина не має постійного місця роботи або зайнята на низькокваліфікованих посадах. Відсутність стабільного джерела доходів нерідко штовхає таких осіб до вчинення кримінальних правопорушень, у тому числі щодо дітей, особливо у сфері сексуальної експлуатації, торгівлі людьми та використання неповнолітніх у протиправній діяльності. Як відзначає О. М. Костенко, соціально-економічна маргіналізація є одним із ключових чинників формування злочинної поведінки, оскільки створює ситуацію «життєвої невдачі», яка компенсується через кримінальні практики.¹⁵ Досить значний відсоток осіб, що вчиняють злочини проти дітей, мають попередні судимості. Найчастіше це злочини проти життя і здоров'я, статевої свободи та недоторканності, а також злочини проти власності. Така кримінальна історія свідчить про наявність у них стійких антисоціальних установок та деформацію правосвідомості. Вона також ускладнює процес ресоціалізації після відбуття покарання, що створює ризики рецидиву. Судова практика підтверджує, що особи з кримінальним минулим у кілька разів частіше вчиняють повторні злочини проти дітей, ніж ті, хто раніше не мав проблем із законом.¹⁶

Не можна ігнорувати й гендерний аспект. Хоча жінки становлять меншість серед злочинців, що посягають на права та свободи дітей, їх участь має специфічні прояви. Найчастіше вони виступають суб'єктами злочинів, пов'язаних із торгівлею дітьми, експлуатацією малолітніх у сфері проституції, а також у справах про залучення неповнолітніх до злочинної діяльності. Це пояснюється як соціально-економічними причинами (низький рівень матеріального забезпечення, безробіття), так і психологічними факторами (схильність до маніпуляцій, використання довірливості дітей). При цьому жінки у злочинах проти дітей часто діють не самостійно, а у складі злочинних груп, виконуючи роль посередників чи організаторів певних етапів злочинної діяльності.

¹⁵ Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

¹⁶ Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523>

Ще раніше ми підкреслювали, що типовий криміналістичний портрет формується на підставі аналізу демографічних і психологічних ознак злочинця, а також даних про його поведінку на місці події.¹⁷

Таким чином, соціально-демографічні характеристики злочинців, що посягають на права та свободи дітей, дозволяють виокремити низку типових рис, це зокрема: чоловіча стать, вік від 25 до 50 років, низький освітній рівень, відсутність стабільної роботи, наявність судимостей. Для жіночої частини злочинців характерна участь у злочинах економічної та експлуатаційної спрямованості. Усі ці дані повинні враховуватися під час побудови криміналістичної характеристики та формування слідчих версій у конкретних кримінальних провадженнях.

Злочинці проти дітей часто характеризуються також (психологічні та поведінкові ознаки): підвищеною агресивністю; низьким рівнем самоконтролю; схильністю до маніпуляцій та тиску; наявністю психічних відхилень (розлади особистості, педофілія, нарцисичні риси); відсутністю емпатії та почуття провини.¹⁸ Значну роль відіграють також мотиви злочинів: корисливі (викрадення з метою викупу, експлуатація у жебрацтві, трудова експлуатація); сексуальні (злочини проти статевої свободи і недоторканості дітей); агресивні (насильство з метою помсти чи приниження); соціально-патологічні (використання дітей як засобу досягнення злочинних цілей) тощо.

Кримінально-правова характеристика злочинів проти дітей є фундаментальним елементом криміналістичної характеристики особи злочинця, оскільки саме правові норми визначають межі кримінальної відповідальності та особливості кваліфікації таких діянь. Законодавець надає цій сфері підвищеного значення, адже посягання на дітей становить особливу суспільну небезпеку, що підриває не лише їх фізичний та психологічний розвиток, а й основи правопорядку загалом. Кримінальний кодекс України (далі – КК України) передбачає низку складів злочинів, безпосереднім об'єктом яких виступають права і свободи дитини. Серед них ключовими є: ст. 149 КК України – торгівля людьми. Ця стаття встановлює відповідальність за продаж, іншу платну передачу людини, у тому числі дитини, а також за вербування, переміщення чи утримання з метою експлуатації. Кваліфікуючою ознакою виступає вчинення діяння щодо малолітнього чи неповнолітнього, що передбачає більш суворі санкції; ст. 150 КК України – експлуатація дітей. Йдеться про використання дитини у виробничій,

¹⁷ Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. 2016. С. 122–126.

¹⁸ Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів : Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

побутовій або іншій діяльності, яка може завдати шкоди її фізичному, психічному чи моральному розвитку. У судовій практиці ця норма найчастіше застосовується щодо фактів залучення дітей до примусової праці чи жебрацтва; статті 152–156 КК України – злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Вони охоплюють широкий спектр посягань, починаючи від зґвалтування і закінчуючи розбещенням неповнолітніх. Специфіка кваліфікації полягає в тому, що вчинення таких дій щодо малолітніх (до 14 років) завжди розглядається як особливо тяжкий злочин, незалежно від наявності чи відсутності добровільної згоди; ст. 304 КК України – втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність. Дана стаття криміналізує залучення дітей до вчинення злочинів, вживання алкоголю, наркотичних засобів або жебрацтва. Особливо небезпечною ця категорія злочинів є тоді, коли їх суб'єктами виступають батьки або інші законні представники дитини.

Особливу увагу у кримінально-правовому аналізі слід приділити латентності злочинів проти дітей. Науковці та практики відзначають, що значна їх частина залишається поза увагою правоохоронних органів унаслідок специфіки потерпілих: діти не завжди здатні усвідомити протиправний характер дій, бояться розголошення або перебувають у залежності від злочинця.¹⁹ Це створює суттєві проблеми у виявленні таких правопорушень і зумовлює необхідність удосконалення механізмів превенції та спеціальних процесуальних процедур. Зазначимо, що профайлінг як сучасний метод дозволяє поєднати криміналістичні та психологічні підходи до побудови портрета злочинця.²⁰

Судова практика підтверджує необхідність особливого підходу до розслідування справ цієї категорії. Так, у рішенні Верховного Суду від 2021 року у справі № 752/5127/19 підкреслено, що під час допиту потерпілих дітей необхідно враховувати їхні вікові та психологічні особливості, а також застосовувати спеціальні методики, спрямовані на мінімізацію вторинної травматизації. Суд наголосив, що недотримання цих вимог може призвести не лише до порушення прав потерпілих, а й до визнання отриманих доказів недопустимими.²¹

Показовими є також рішення апеляційних судів щодо кваліфікації злочинів проти дітей. Наприклад, у практиці Київського апеляційного суду 2020 року (справа № 11-кп/824/3153/20) вказано, що добровільна

¹⁹ Орлов Ю. В. Криміналістична характеристика особи злочинця : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 412 с. С. 95–99.

²⁰ Калюга К. В. Профайлінг як сучасний засіб встановлення особи злочинця. Прикарпатський юридичний вісник. 2019. № 2 (26). С. 156–159.

²¹ Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. Єдиний державний реєстр судових рішень. URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523>

згода неповнолітнього не має юридичного значення при кваліфікації діянь за статтями про статеві злочини, оскільки головним є об'єктивний факт посягання на недоторканість дитини. Це ще раз підтверджує особливий правовий статус дітей як потерпілих, який гарантує їм посилену охорону з боку держави.

Ефективність розслідування залежить від уміння здобувати та правильно інтерпретувати початкову інформацію про особу злочинця, включаючи дані з місця події та цифрові сліди.²²

Таким чином, кримінально-правові особливості злочинів проти дітей зумовлюють необхідність комплексного врахування як законодавчих норм, так і судової практики. Водночас практика застосування цих норм свідчить про високий рівень латентності зазначених злочинів, що вимагає від правоохоронних органів використання спеціальних методів виявлення та розслідування. У свою чергу, врахування судових позицій сприяє формуванню уніфікованих стандартів доказування та гарантує захист прав найбільш уразливої категорії потерпілих – дітей.

Ефективність розслідування злочинів, вчинених проти дітей, безпосередньо залежить від своєчасного та комплексного застосування спеціальних криміналістичних методик. Одним із ключових аспектів є формування криміналістичного портрета злочинця, що дозволяє окреслити його соціально-демографічні характеристики, можливу мотивацію та способи вчинення протиправних дій. Такий портрет допомагає слідчим звужити коло підозрюваних та спрямувати пошукову діяльність у найбільш ймовірному напрямі.

Важливу роль у розслідуванні відіграє використання даних віктимології та дитячої психології. Оскільки дитина є особливо вразливою жертвою, необхідно враховувати її психоемоційний стан, особливості сприйняття, пам'яті та здатності до відтворення подій. Це вимагає залучення психологів, педагогів та соціальних працівників, які допомагають мінімізувати ризик повторної травматизації дитини під час слідчих дій.

Суттєво підвищують результативність розслідування сучасні цифрові технології. У сучасних умовах значна кількість злочинів проти дітей переміщується в онлайн-простір, зокрема у соціальні мережі, чати та інші інтернет-платформи. Тому аналіз кіберслідів, електронної переписки, даних геолокації та поведінкових особливостей у мережі стає невід'ємною частиною криміналістичної роботи.

Особливої актуальності набуває міжнародне співробітництво у сфері розслідування злочинів проти дітей. У випадках торгівлі неповнолітніми

²² Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

або поширення дитячої порнографії часто необхідною є взаємодія з міжнародними правоохоронними структурами, такими як Інтерпол та Європол. Це дозволяє швидше ідентифікувати злочинні мережі, відстежити переміщення дітей через кордони та отримати доступ до міжнародних баз даних.

Як підкреслює В. С. Батиргарєєва, сучасна криміналістика потребує адаптації своїх методик до нових умов, у першу чергу до віртуального середовища, де дедалі частіше відбуваються злочини проти дітей.²³ Це вимагає від правоохоронних органів не лише вдосконалення технічних засобів розслідування, а й підготовки спеціалістів, здатних працювати у сфері цифрової криміналістики та міжнародної кооперації.

Окремого розгляду потребує питання залучення приватної детективної діяльності до процесу формування та практичного використання криміналістичної характеристики особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей. Попри те, що в Україні комплексного закону про приватну детективну діяльність досі не прийнято, практика показує, що приватні розшукові послуги стають дедалі більш затребуваними у суспільстві. Це зумовлюється низкою причин: обмеженими ресурсами правоохоронних органів, високою латентністю злочинів проти дітей, а також потребою у швидкому зборі оперативної інформації.²⁴

Міжнародний досвід свідчить, що у країнах із розвинутою системою приватного розшуку (США, Велика Британія, Польща) приватні детективи активно залучаються до розслідування випадків зникнення дітей, документування фактів сексуальної експлуатації, збору цифрових доказів у справах щодо «онлайн-грумінгу» та розповсюдження дитячої порнографії. Їхня діяльність координується з поліцією та міжнародними організаціями, що дозволяє оперативно реагувати на загрози та підвищує ефективність превентивних заходів.²⁵

З позицій криміналістики приватні детективи можуть відігравати важливу роль у формуванні криміналістичного портрета злочинця. По-перше, вони здатні здійснювати первинний збір соціально-демографічної та поведінкової інформації про потенційного

²³ Батиргарєєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів проти дітей : монографія. Харків : Право, 2017. 344 с. С. 210–215.

²⁴ Француз А. Й., Істоміна А. С. Приватна детективна діяльність: міжнародний досвід та національні перспективи. Правничий вісник Університету «КРОК». 2022. № 39. С. 116–122. URL : <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/302>

²⁵ Заєць А. Приватна детективна діяльність в Україні і конституційні права людини. Права людини в Україні та світі: зб. тез наук. робіт студ. та аспір. / уклад. С. В. Кудін. Київ : НаУКМА, 2017. С. 45–48. URL : <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b88624a8-3f44-4db7-ae9f-e77dedbd640d>

правопорушника (місце роботи, коло спілкування, звички, психологічні риси), що у подальшому може бути використано слідством при формуванні версій. По-друге, приватні детективи володіють практичними навичками аналізу цифрових слідів – активності у соціальних мережах, анонімних інтернет-платформах, месенджерах. Саме цей сегмент сьогодні має особливе значення, оскільки дедалі частіше злочини проти дітей переміщуються у кіберпростір.²⁶

Важливо зазначити, що приватна детективна діяльність може стати додатковим джерелом криміналістично значущої інформації, яка потім верифікується та використовується у кримінальному процесі. Однак проблема полягає у відсутності в Україні чітких стандартів допустимості та процесуального оформлення доказів, зібраних приватними детективами. Це створює ризик того, що отримані відомості не будуть визнані судом. У цьому контексті необхідно розробити правові механізми взаємодії приватних детективів з органами досудового розслідування, передбачити процесуальні гарантії захисту прав людини, а також запровадити єдині стандарти збирання та збереження інформації.²⁷

Наукова новизна полягає у тому, що приватна детективна діяльність може бути розглянута як елемент «приватно-криміналістичного інструментарію» у сфері протидії злочинам проти дітей. Її залучення дозволяє не лише розширити коло суб'єктів, здатних формувати криміналістичний портрет злочинця, але й підвищити ефективність розшуку, особливо у випадках міжнародного чи транснаціонального характеру злочинів (торгівля дітьми, кіберексплуатація).²⁸

Отже, інтеграція приватної детективної діяльності у практику криміналістичного портретування має значний потенціал, проте потребує належного правового регулювання та стандартизації методів. Це створить передумови для формування нової моделі взаємодії державних і недержавних суб'єктів у захисті прав і свобод дитини.

²⁶ Юрченко А. М., Усенко А. О. Проблеми легалізації інституту приватної детективної діяльності в Україні. Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика). 2020. № 2 (16). С. 112–118. URL : <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/122>

²⁷ Гіжевський В. К., Кондрашов О. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку приватної детективної діяльності в Україні. Правничий вісник Університету «КРОК». 2021. № 38. С. 105–111. URL : <https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/265>

²⁸ Северінова О. Б., Бичін С. О., Пономарьова Т. І. Приватна детективна діяльність в механізмі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в Україні. Захист прав і свобод людини в умовах трансформаційних процесів у суспільстві: матер. наук.-практ. конф. Київ : НАВС, 2023. С. 236–240. URL : <https://elar.naiu.kiev.ua/items/1b21c9a4-aa97-4463-8add-0609eedac11f>

2. Встановлення місцезнаходження дітей, зниклих безвісті за особливих обставин, як складова захисту прав дітей в умовах збройної агресії

У звіті ООН 1996 року «Вплив збройного конфлікту на дітей» зазначається, що всі права дитини: на життя, бути з сім'єю та громадою, на здоров'я, на розвиток особистості, на турботу і захист, – порушуються під час війни.²⁹

Враховуючи чутливість та особливі потреби, діти потребують надзвичайного захисту. З огляду на зазначене, світовою спільнотою прийнято низку міжнародно-правових актів, якими встановлені гарантії із захисту дітей під час збройних конфліктів. Основними з них є: Конвенція ООН про права дитини (1989), Женевські конвенції про захист жертв війни (1949) та Додаткові Протоколи до них (1977), Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (2000, ратифікований Україною у 2004 році) та інші.

Згідно Конвенції ООН про права дитини 1989 року (далі – Конвенція) дитиною визнається людська істота віком до 18 років. У відповідності до ч. 1 ст. 9 Конвенції держави-учасниці мають дбати про те, щоб дитина не розлучалася зі своїми батьками (за винятком випадків передбачених законодавством і, виключно, на підставі рішення суду).³⁰ Про необхідність не допускати розлучення малолітньої дитини з матір'ю (окрім виняткових обставин) окремо зазначено в принципі 6 Декларації прав дитини, прийнятої резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року.³¹

Частиною 4 ст. 9 Конвенції передбачено, що у разі розлучення дитини з батьками або з одним із них, уряд держави надає батькам або іншому члену сім'ї, на їх прохання, необхідну інформацію щодо місцеперебування відсутнього члена (членів) сім'ї. В Конвенції наведено приклади коли може статися подібне розлучення – арешт, тюремне ув'язнення, висилка, депортація, смерть. У цьому переліку відсутня ще одна причина через яку можливо розлучення дитини з рідними – зникнення батьків (одного з батьків) безвісті. В таких випадках, доцільно зобов'язати уряди повідомляти відомі обставини зникнення та про заходи, вжиті для встановлення місцезнаходження зниклих батьків.

²⁹ Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. Музей воєнного дитинства. URL : <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/>

³⁰ Конвенція про права дитини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text

³¹ Декларація прав дитини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text

Додатково, при встановленні долі зниклих, уряд, також, повинен бути зобов'язаний повідомити заінтересованих осіб.

Заслугують уваги положення ч. 2 ст. 10 Конвенції, якими встановлено, що у разі проживання батьків дитини у різних країнах, вона має право підтримувати регулярні, особисті відносини і прямі контакти (за виключенням особливих обставин) з обома батьками. Належить враховувати, що бойові дії, особливо такі, що розпочалися несподівано, призводять до чисельних випадків розлучення сімей. При цьому члени сімей можуть опинитися по різні сторони лінії бойового зіткнення. В таких випадках, задеклароване право дитини на підтримання особистих відносин і прямих контактів з обома батьками, забезпечити майже неможливо. Підтримання зв'язку можливо лише через месенджери не контрольовані (або слабо контрольовані) державними спеціальними службами, або через кореспонденцію, яка може бути передана «на той бік» спеціально уповноваженими особами. Можливість спілкуватися зі своєю сім'єю шляхом пересилання кореспонденції з відомостями суто сімейного характеру, передбачена, зокрема, ст. 25 Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року (далі – Женевська конвенція 1949 р.).³² У ст. 11 Конвенції, також, передбачено зобов'язання держав-учасниць щодо вжиття заходів для протидії незаконному переміщенню та поверненню дітей із-за кордону. Описані випадки розлучення дітей з батьками, в т.ч. внаслідок визнання батьків (або одного з них) безвісті відсутнім та незаконного переміщення і повернення дітей із-за кордону, набувають особливої актуальності під час активних бойових дій. Проте, особливо гострою стає проблема зникнення безвісті не тільки батьків, а і самих дітей.

Необхідно окремо зазначити, що у відповідності до ст. 38 Конвенції, держави-учасниці вживають заходів для унеможливлення безпосередньої участі у збройних конфліктах та утримуються від призову до лав національних збройних сил осіб, що не досягли 15-річного віку. При залученні до воєнізованих формувань осіб у віці 15 до 18 років, перевага повинна віддаватися старшим. В подальшому, в Факультативному протоколі до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах, вказано про недопустимість призову на військову службу осіб до 18 років. Крім того, введено заборону щодо вербування дітей до будь-яких воєнізованих груп (формувань), що не входять до збройних сил країни.³³ Держави-учасниці, що приєдналися до Конвенції, беруть на

³² Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

³³ Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text

себе зобов'язання щодо вжиття всіх можливих заходів для захисту та догляду за дітьми, які постраждали внаслідок збройного конфлікту; їх фізичного та психологічного відновлення і соціальної інтеграції.

Женевською конвенцією 1949 р. передбачено ряд обов'язків воюючих сторін щодо дотримання прав дітей, вагітних жінок або жінок з маленькими дітьми, в т.ч.: обов'язок створювати на своїй або окупованій території санітарні та безпечні зони; укладати (за можливості) угоди про евакуацію з обложених або оточених зон; пропускати посилки з найважливішими продуктами харчування, тонізуючими засобами та одягом; забезпечення догляду за дітьми, які осиротіли або залишились без батьківського піклування; за можливості передачу цих дітей нейтральній країні на час конфлікту; обов'язок вживати всіх можливих заходів для встановлення особи дітей (до 12 років) та реєстрації їх сімейних зв'язків (дані про батьків та інших родичів), створення спеціального відділу на який буде покладено обов'язок встановлення особи дітей (якщо існують сумніви в їх особі); рівні, з громадянами країни в якій вони опинились, переваги; піклування про освіту, забезпечення можливості займатися фізкультурою, спортом, перебувати на свіжому повітрі; не перешкоджання реалізації заходів з преференційного харчування або медичної допомоги, а також забезпечення заходів захисту, що були призначені та/або розпочаті до окупації; не розлучати батьків та дітей інтернованих сімей, інтернувати дітей разом з батьками (на вимогу останніх), за можливості забезпечити їх звільнення, повернення до місць проживання або надання притулку в нейтральних країнах; забезпечення додатковими продуктами харчування залежно від їх фізіологічних потреб.

Важливою складовою міжнародного гуманітарного права, яка власне і стала його основою є Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією Генеральної Асамблеї ООН 10 грудня 1948 року. У відповідності до ст. 25 зазначеної декларації, материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза ним, повинні користуватись однаковим соціальним захистом.³⁴

Декларація прав дитини, прийнята резолюцією 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1959 року (далі – Декларація) проголошує, що діти потребують спеціальної охорони, захисту і піклування, в т.ч. належного правового захисту, до і після народження. Необхідність такого піклування обумовлена фізичною та розумовою незрілістю дитини. Декларацією, також зазначено про

³⁴ Загальна декларація прав людини. Верховна Рада України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text

зобов'язання людства надати дитині все найкраще, що воно має. Принцип 8 Декларації проголошує, що дитина за будь-яких обставин має бути серед тих, які першими одержують захист і допомогу.

Згідно ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, прийнятого Генеральною Асамблеєю ООН 16 грудня 1966 року, кожна дитина має право на такі заходи захисту, які є необхідними в її становищі з боку сім'ї, суспільства і держави.³⁵

Таким чином, міжнародною спільнотою, враховуючи особливий статус та вразливість дітей, їх залежність від оточуючих та зовнішніх обставин вжито заходів щодо їх підвищеного захисту під час збройних конфліктів, зведення до мінімуму негативних наслідків бойових дій, забезпечення безперервності розвитку та освіти, належного медичного догляду тощо. Передбачено вжиття заходів щодо піклування у відношенні дітей, які втратили батьківську опіку (внаслідок загибелі, зникнення безвісті батьків чи піклувальників або розлучення сімей). Міжнародне гуманітарне право передбачає можливість контактів між країнами-учасницями збройного конфлікту з метою надання захисту та допомоги дітям, що постраждали внаслідок бойових дій. Але, поза увагою міжнародного гуманітарного права залишились випадки зникнення дітей безвісті в умовах збройного конфлікту (або інших особливих обставин). Жодним актом міжнародного гуманітарного права не передбачено обов'язків встановлення контактів між воюючими країнами з метою вжиття заходів щодо встановлення обставин зникнення та місцезнаходження дітей, що потрапили під вплив таких умов, не передбачено створення спільних інформаційних ресурсів для обміну відомостями в цьому напрямку, спільних пошукових груп, можливо із залученням представників нейтральних країн, які б були наділені повноваженнями здійснювати розшукові заходи на територіях держав, що приймають безпосередню участь у збройних конфліктах, в т.ч. і в зонах ведення активних бойових дій.

Правові акти із захисту прав дітей національного рівня, в цьому сенсі, є більш розвинутими. В Україні, це, передусім Закон України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III (далі – Закон «Про охорону дитинства»). Згідно із зазначеним законом, дитиною визнається особа, віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом вона не набуває прав повноліття раніше, а дитинство – період розвитку людини до настання повноліття. Фактично ж, у 2016 році законодавець був вимушений ввести у зазначений закон такий термін, як «дитина, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів», а у

³⁵ Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text

2025 році – «депортація дитини» та «примусове переміщення дитини». Дитиною, що постраждала внаслідок воєнних дій або збройних конфліктів, у відповідності до ст. 1 Закону «Про охорону дитинства», крім іншого, вважається дитина, яка була викрадена, примусово переміщена або депортована, або зникла безвісті.

Відповідно до ст. 30¹ Закону «Про охорону дитинства», усі дії держави, направлені на захист дітей, які опинилися в зоні воєнних дій або збройних конфліктів, або таких, що постраждали внаслідок війни, здійснюються у відповідності до норм міжнародного гуманітарного права.³⁶ Вказаним законом передбачено низку заходів із захисту та допомоги дітям, в т.ч. і тим, що постраждали внаслідок збройного конфлікту. У 2025 році, у зв'язку зі збройним конфліктом, зазначений закон було доповнено низкою положень, направлених на посилення захисту дітей. Зокрема, абзац 11 ст. 1 було викладено в новій редакції згідно якої дитиною, яка постраждала внаслідок воєнних дій та збройних конфліктів (у числі іншого), віднесено і дітей зниклих безвісті, а ст. 30 Закону «Про охорону дитинства» було доповнено частиною восьмою, згідно якої Порядок виявлення, повернення, забезпечення супроводу дітей переміщених або депортованих внаслідок збройної агресії визначається Кабінетом Міністрів України. Незважаючи на внесені зміни, законодавство щодо захисту прав дітей, зниклих безвісті залишається недосконалим, а здійснювані розшукові заходи недостатньо ефективними. Зокрема, українське законодавство розрізняє осіб зниклих безвісті та осіб, зниклих безвісті за особливих обставин. Особою, зниклою безвісті, згідно з Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісті за особливих обставин» від 12 липня 2018 року № 2505-VIII визнається особа, щодо якої відсутні відомості про її місцезнаходження на момент подання відповідної заяви, а особою, зниклою безвісті за особливих обставин, вважається особа, зникнення якої пов'язане з воєнними діями, збройним конфліктом, окупацією території України, а також надзвичайними обставинами природного чи техногенного характеру. Саме ці явища, згідно преамбули вказаного закону і визнаються особливим обставинами.³⁷

У відповідності до зазначеного закону, особа зникла безвісті за особливих обставин продовжує користуватися всіма правами гарантованими Конституцією України та набуває додаткових прав щодо

³⁶ Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>

³⁷ Про правовий статус осіб, зниклих безвісті за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. Верховна Рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#top>

розслідування обставин її зникнення та встановлення її місцезнаходження. Крім того, безвісті зниклі особи зберігають весь обсяг цивільної правоздатності. Держава бере на себе обов'язок щодо вжиття всіх можливих заходів для розшуку таких осіб. Вищезазначеним законом, передбачено встановлення опіки над дітьми, об'єс з батьків яких зникли безвісті за особливих обставин. Права, майно та інтереси осіб, що набули статусу зниклих безвісті за особливих обставин підлягають захисту до моменту припинення її розшуку або визнання у встановленому законом порядку померлою. Важливим кроком, на наш погляд, в напрямку захисту прав осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, а також здійснення їх обліку і розшукових заходів, є, передбачене Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісті за особливих обставин», створення та ведення Єдиного реєстру осіб зниклих безвісті за особливих обставин (далі – Реєстр). Держателем Реєстру визначається Міністерство внутрішніх справ України, якому надано право отримання інформації (в т.ч. і персональних даних) від інших органів державної влади, включаючи автоматичний, електронний інформаційний обмін з іншими базами даних, що ведуться у цифровому виді.

Питання здійснення розшукових заходів направлених на встановлення місцезнаходження дітей зниклих безвісті або депортованих до Росії, в умовах сучасного збройного конфлікту, що вже четвертий рік триває в Україні, набуває особливої актуальності та гостроти. Окремим, важливим напрямом цієї діяльності є встановлення зв'язку із зниклими або депортованими дітьми. За інформацією Уповноваженого з питань осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, в Україні налічується більше 70 тисяч таких осіб. Як заявив Добросердов А., про долю більшості з них можливо буде дізнатися лише після припинення бойових дій.³⁸ У міжнародний день зниклих безвісті дітей (25 травня) Уповноважений Верховної ради України з прав людини Лубінець Д. повідомив, що наразі в Україні вважаються зниклими безвісті 2243 дитини. Діти зникають як на територіях, що тимчасово окуповані, так і на тих, що підконтрольні уряду України, а також за кордоном.³⁹ Як зазначалось на офіційному рівні, серед зниклих безвісті дітей переважають діти-сироти або діти позбавлені батьківського піклування, які до початку повномасштабного вторгнення перебували в

³⁸ Уповноважений МВС назвав кількість українців, зниклих безвісті за особливих обставин. Українська правда. URL : <https://life.pravda.com.ua/society/u-mvs-nazvali-kilkist-zniklih-bezvisti-ukrajinciv-308634/>

³⁹ Скільки дітей зникло в Україні: омбудсмен назвав шокуючу статистику. ТСН. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/skilk-y-ditey-znyklo-v-ukrayini-ombudsmen-nazvav-shokuiuchu-statystyku-2835584.html>

спеціалізованих інтернатах або будинках сімейного типу.⁴⁰ Встановлення обставин зникнення дітей в умовах збройного конфлікту, їх місцезнаходження та здійснення подальших заходів щодо їх повернення в родини є одним з найважливіших заходів в напрямі захисту прав дітей в умовах збройного конфлікту.

Розшук осіб, зниклих безвісті за особливих обставин покладається на оперативні підрозділи, які, згідно з Законом України «Про оперативно-розшукову діяльність» від 18 лютого 1992 року № 2135-ХІІ уповноважені на здійснення такої діяльності. При здійсненні розшукових заходів, зазначені органи користуються всіма правами, наданими вказаним вище законом, в т.ч. і правом встановлювати місцезнаходження радіоелектронного засобу. За загальним правилом такий захід проводиться за наявності відповідного дозволу суду. Втім, в 2022 році, законодавець послабив вимоги щодо проведення вказаного заходу та зазначив, що встановлення радіоелектронного засобу не потребує дозволу суду якщо воно проводиться за заявою власника такого засобу.⁴¹ Вважаємо за доцільне поширення вказаного правила і на випадки здійснення розшукових заходів щодо осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, в першу чергу дітей. В таких випадках, з метою унеможливлення втрати дорогоцінного часу потрібного на оформлення та проведення формальних процедур, доцільно проводити заходи із встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу, який належить особі, що зникла безвісті (або яким користувалась ця особа) за заявою близьких родичів та членів сімей зниклих, їх опікунів та піклувальників.

Враховуючи велику кількість осіб, зниклих безвісті за особливих обставин, завантаженість органів уповноважених на їх розшук, загальну неповороткість бюрократичних механізмів, розраховувати на їх ефективність здійснюваних розшукових заходів з боку суто державних органів не завжди доречно. У зв'язку з викладеним, необхідно терміново розглянути питання щодо розширення списку осіб, які б були наділені повноваженнями та відповідними правами щодо здійснення розшуку осіб зниклих безвісті, за особливих обставин, в т.ч. дітей. Суттєву допомогу в цьому напрямку могли б надати приватні детективи. Сумно

⁴⁰ Доля понад 20 тисяч українських дітей з ТОТ, вивезених окупантами, невідома. ZMINA. URL : <https://zmina.info/news/dolya-ponad-20-tysyachi-ditej-z-tot-vyvezenyh-okupacijnoyu-vladoyu-nevidoma-ekspert/>

⁴¹ Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про електронні комунікації» щодо підвищення ефективності досудового розслідування «за гарячими слідами» та протидії кібератакам : Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-ІХ. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text>

констатувати, що в Україні, незважаючи на назрілу необхідність, все ще відсутній профільний закон, який би регулював приватну детективну (розшукову) діяльність. Доцільним було б розглянути питання, щодо надання недержавним органам та приватним особам, уповноваженим на розшук безвісті зниклих осіб, в т.ч. і приватним детективам окремих прав і компетенцій, в межах, що не порушують та не обмежують гарантовані Конституцією права громадян, передбачених для органів, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність та пошукових груп, створення та діяльність яких передбачена Законом України «Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин». До таких прав можна було б віднести: опитування громадян за їх згодою; здійснення спостережень в публічно доступних місцях; огляд та вилучення речей в публічно доступних місцях, які не мають власника або власник яких невідомий, чи залишених без нагляду; отримання відомостей з державних інформаційних баз даних; встановлення контактів з фізичними та юридичними особами на тимчасово окупованих територіях України, проведення окремих розшукових заходів в «сірих» зонах, а також в місцях ведення активних бойових дій.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє сформулювати низку науково-теоретичних і практичних висновків, що мають значення для подальшого розвитку криміналістики та вдосконалення практики розслідування злочинів проти дітей. По-перше, встановлено, що особа злочинця у справах про злочини проти дітей має специфічні соціально-демографічні та психологічні характеристики: переважно це чоловіки віком від 25 до 50 років із низьким або середнім рівнем освіти, нерідко без стабільного місця роботи та з кримінальним досвідом. Жінки становлять менший відсоток, проте їхня участь виявляється у злочинах, пов'язаних із торгівлею дітьми чи втягненням неповнолітніх у протиправну діяльність. Такі дані підтверджуються узагальненням судової практики та кримінологічними дослідженнями. По-друге, проаналізовані кримінально-правові норми (ст. 149, 150, 152–156, 304 КК України) свідчать, що вітчизняне законодавство забезпечує багаторівневий захист прав дітей, проте проблемою залишається латентність більшості злочинів сексуального характеру. Як показала постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р., ефективне розслідування таких злочинів неможливе без урахування психологічних особливостей потерпілих та залучення спеціалізованих методик допиту. По-третє, методика розслідування злочинів проти дітей потребує комплексного підходу, який включає своєчасне формування криміналістичного портрета злочинця, використання даних

віктимології, психології та цифрових технологій. Особливе значення має аналіз кіберслідів, адже з кожним роком частка злочинів, пов'язаних із «онлайн-грумінгом», дитячою порнографією та експлуатацією неповнолітніх у мережі, невпинно зростає. По-четверте, результати аналізу наукових праць К. В. Калюги та інших дослідників дозволяють зробити висновок про еволюцію криміналістичного портретування від класичних підходів (соціально-демографічних і поведінкових характеристик) до включення психологічних, габітологічних, фоноскопичних та цифрових параметрів. Зокрема, у працях Калюги обґрунтовано концепцію побудови «типового криміналістичного портрета злочинця» як універсальної моделі, що може адаптуватися під конкретні категорії злочинів. По-п'яте, окремого значення набуває залучення приватної детективної діяльності до процесу збору та аналізу інформації про особу злочинця. Міжнародний досвід (США, Велика Британія, Польща) свідчить, що приватні детективи можуть ефективно допомагати у справах про зникнення дітей, сексуальну експлуатацію та кіберзлочини, координуючи дії з поліцією та міжнародними структурами. В українських реаліях ця сфера стикається з проблемою відсутності належного законодавчого регулювання, що обмежує використання здобутих відомостей у кримінальному процесі.

Ми сформулювали авторське поняття «приватно-криміналістичного інструментарію» як складової криміналістичної характеристики особи злочинця. Під цим інструментарієм пропонується розуміти сукупність методів і практик, застосовуваних приватними детективами для збору криміналістично значущої інформації, яка може інтегруватися у державну систему розслідування злочинів проти дітей. Це дозволяє: розширити коло суб'єктів, здатних формувати криміналістичний портрет злочинця; забезпечити швидкий збір первинної соціально-поведінкової та цифрової інформації; посилити міжнародну співпрацю у випадках транснаціональних злочинів (торгівля дітьми, кіберексплуатація).

Таким чином, результати дослідження дозволяють стверджувати, що інтеграція класичних криміналістичних методів, інноваційних технологій та приватної детективної діяльності створює нову модель формування криміналістичної характеристики особи злочинця, що посягає на права та свободи дітей. Запровадження цієї моделі в українських умовах потребує належного нормативного закріплення, розробки єдиних стандартів допустимості доказів і створення системи координації між правоохоронними органами та приватними структурами.

В другій частині дослідження, здійснивши аналіз норм міжнародного гуманітарного права та національного законодавства України щодо

захисту прав дітей зниклих безвісті за особливих обставин, доходимо висновку про їх недосконалість в частині регулювання питань здійснення розшукових заходів щодо встановлення місцезнаходження таких осіб, визначення їх долі та встановлення зв'язку з ними. Акти міжнародного гуманітарного права щодо захисту прав дитини доцільно доповнити положеннями направленними на захист дітей, що зникли безвісті під час збройних конфліктів, зокрема зобов'язати держави-учасниці здійснювати розшукові заходи, направлені на встановлення їх місцезнаходження та зв'язку з рідними, не перешкоджати здійсненню таких заходів іншим державам на окупованих територіях. В національному законодавстві України, з метою підвищення результативності та прискорення розшуку, доцільно передбачити лібералізацію здійснення окремих розшукових заходів, в першу чергу – встановлення місцезнаходження радіоелектронного засобу дитини, зниклої безвісті за особливих обставин (за заявою батьків, опікунів) та розширення кола осіб, яким, на офіційному рівні, було б надано право здійснення відповідних розшукових заходів, з визначеними законодавством повноваженнями. Легалізація приватної детективної (розшукової) діяльності, окрім інших позитивних моментів, сприяла б більш ефективному розшуку дітей, що зникли безвісті за особливих обставин, встановленню з ними зв'язку та поверненню в родини.

АНОТАЦІЯ

У сучасних умовах захист прав і свобод дитини є одним із пріоритетних завдань держави та міжнародної спільноти. Попри існування розгалуженої системи нормативно-правових актів – від Конституції України до Конвенції ООН про права дитини – кількість злочинів, що посягають на наймолодших членів суспільства, залишається значною. Йдеться передусім про торгівлю людьми, сексуальну експлуатацію, втягнення неповнолітніх у злочинну діяльність, злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості. Високий рівень латентності цих злочинів, їх травматичний вплив на психіку потерпілих та складність процесу доказування роблять їх одними з найскладніших для криміналістичного аналізу й розслідування.

Науковці відзначають, що традиційні підходи до криміналістичного вивчення особи злочинця не завжди адекватно відображають специфіку посягань на права дітей. Зокрема, І. М. Даньшин визначає криміналістичну характеристику як систему відомостей про типові ознаки злочину та злочинця, однак ця система потребує уточнення у контексті злочинів проти дітей, адже особа злочинця тут має низку

унікальних соціально-демографічних, психологічних і кримінально-правових рис.

Зауважимо, що побудова криміналістичного портрета злочинця повинна ґрунтуватися на інтегрованій моделі, яка поєднує класичні прийоми криміналістики з інноваційними технологіями, зокрема методами профайлінгу та цифрової криміналістики. Це особливо актуально з огляду на те, що дедалі більше злочинів проти дітей переміщується у віртуальний простір – соціальні мережі, месенджери та інші онлайн-платформи.

Останніми роками, внаслідок збройного конфлікту та активних бойових дій, що тривають в Україні та тимчасовою окупацією частини її території гостро постало питання організації та здійснення заходів із встановлення місцезнаходження осіб, що зникли безвісті за особливих обставин, в першу чергу – дітей. Зазначена проблематика вивчена недостатньо, а законодавча основа знаходиться у зародковому стані.

Таким чином, постають наукові та практичні проблеми: 1) необхідно не лише уточнити криміналістичну характеристику особи злочинця, який посягає на права та свободи дітей, але й розробити сучасні методичні підходи до її використання у практиці досудового розслідування; 2) доцільно спростити формальні процедури щодо проведення окремих розшукових заходів та розширити коло осіб, що займатимуться пошуком дітей зниклих безвісті та встановленням з ними зв'язку.

Література

1. Батиргарєєва В. С. Кримінологічна характеристика та попередження злочинів проти дітей : монографія. Харків : Право, 2017. 344 с. С. 210–215.

2. Гіжевський В. К., Кондрашов О. Ю. Сучасний стан та перспективи розвитку приватної детективної діяльності в Україні. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2021. № 38. С. 105–111. URL: <https://lbku.krok.edu.ua/krok-university-law-journal/article/view/265> (дата звернення: 17.09.2025).

3. Даньшин І. М., Кузнецов В. В. Криміналістика : підручник. Харків: Право, 2019. 624 с. С. 214–219.

4. Діти та збройні конфлікти: нормативно-правова база. *Музей воєнного дитинства*. URL : <https://warchildhood.org/ua/children-and-armed-conflict-legal-framework/> (дата звернення: 17.09.2025).

5. Заєць А. Приватна детективна діяльність в Україні і конституційні права людини. *Права людини в Україні та світі: зб. тез наук. робіт студ. та аспір.* / уклад. С. В. Кудін. Київ : НаУКМА, 2017. С. 45–48. URL

: <https://ekmair.ukma.edu.ua/items/b88624a8-3f44-4db7-ae9f-e77dedbd640d> (дата звернення: 17.09.2025).

6. Калюга К. В. Особа злочинця як об'єкт криміналістичного дослідження: сучасний стан та перспективи розвитку : дис. ... д-ра юрид. наук. Запоріжжя, 2021. 460 с. С. 210–220.

7. Калюга К. В. Теорія та практика встановлення та ототожнення особи злочинця засобами криміналістики : монографія. Запоріжжя : КСК-Льянс, 2017. 312 с. С. 45–52.

8. Калюга К. В. Щодо побудови типового криміналістичного портрета злочинця в різних видах злочинів. *Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки*. 2016. С. 122–126.

9. Калюга К. В. Профайлінг як сучасний засіб встановлення особи злочинця. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2019. № 2 (26). С. 156–159.

10. Калюга К. В. Мистецтво здобувати та використовувати інформацію щодо особи злочинця : монографія. Харків : Право, 2019. 280 с. С. 90–98.

11. Костенко О. М. Злочин і кара у світлі соціальної психології. Львів: Сполом, 2017. 256 с. С. 174–178.

12. Орлов Ю. В. Криміналістична характеристика особи злочинця : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2018. 412 с. С. 95–99.

13. Северінова О. Б., Бичін С. О., Пономарьова Т. І. Приватна детективна діяльність в механізмі спеціально-кримінологічного запобігання злочинності в Україні. *Захист прав і свобод людини в умовах трансформаційних процесів у суспільстві: матер. наук.-практ. конф.* Київ : НАВС, 2023. С. 236–240. URL : <https://elar.naiu.kiev.ua/items/1b21c9a4-aa97-4463-8add-0609eedac11f> (дата звернення: 17.09.2025).

14. Француз А. Й., Істоміна А. С. Приватна детективна діяльність: міжнародний досвід та національні перспективи. *Правничий вісник Університету «КРОК»*. 2022. № 39. С. 116–122. URL : <https://lbku.krok.edu.ua/index.php/legal-bulletin/article/view/302> (дата звернення: 17.09.2025).

15. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підручник. Харків : Право, 2020. 688 с. С. 301–308.

16. Юрченко А. М., Усенко А. О. Проблеми легалізації інституту приватної детективної діяльності в Україні. *Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2020. № 2 (16). С. 112–118. URL : <https://journals.dpu.kyiv.ua/index.php/law/article/view/122> (дата звернення: 17.09.2025).

17. Декларація прав дитини. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384#Text (дата звернення: 17.09.2025).

18. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996 р. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text (дата звернення: 17.09.2025).

19. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни від 12 серпня 1949 року. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text (дата звернення: 17.09.2025).

20. Загальна декларація прав людини. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 17.09.2025).

21. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р. Редакція зі змінами, схваленими резолюцією № 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 17.09.2025).

22. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 17.09.2025).

23. Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_795#Text (дата звернення: 17.09.2025).

24. Статистика злочинності. Офіс Генерального прокурора України. URL : <https://gp.gov.ua> (дата звернення: 17.09.2025).

25. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року № 2341-ІІІ. Верховна Рада України. Законодавство України. Ст. 176, 177, 229. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

26. Конституція України №254к/96-ВР від 28 червня 1996 року. Рада. Верховна рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

27. Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України та Закону України "Про електронні комунікації" щодо підвищення ефективності досудового розслідування "за гарячими слідами" та протидії кібератакам : Закон України від 15 березня 2022 року № 2137-ІХ. Рада. Верховна Рада України. Законодавство України. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2137-20#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

28. Про охорону дитинства : Закон України від 26 квітня 2001 року № 2402-III. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text> (дата звернення: 17.09.2025).

29. Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин : Закон України від 12 липня 2018 року № 2505-VIII. *Рада. Верховна Рада України. Законодавство України.* URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-19#top> (дата звернення: 17.09.2025).

30. Постанова Верховного Суду у справі № 752/5127/19 від 15.06.2021 р. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL : <https://reyestr.court.gov.ua/Review/97864523> (дата звернення: 17.09.2025).

Інформація про авторів:

Калюга Каріна Вікторівна,

доктор юридичних наук, професор,

заступник завідувача кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Інституту економіки права Класичного приватного університету

вул. Університетська, 70 б, м. Запоріжжя, 69002, Україна

<https://orcid.org/0000-0002-9941-9690>

Чорний Віктор Анатолійович,

аспірант кафедри кримінального права,

процесу та криміналістики Інституту економіки та права Класичного приватного університету,

вул. Університетська, 70 б, м. Запоріжжя, 69002, Україна

<https://orcid.org/0009-0004-7166-6747>